

موضوع: عوامل تحکیم خانواده در سوره نساء

محقق: محبوبه سیلی

اسما سلطان^۱

چکیده

خانواده به عنوان هسته اولیه زندگی انسان و رکن اساسی جامعه‌ی انسانی، دارای اهمیت ویژه‌ای در ساخت شخصیت انسان دارد. شرط پویایی و استواری آن، وجود روابط صحیح و سالم میان همسران است. دین مبین اسلام برای حفظ این پیوند آسمانی و پایداری آن برنامه و آموزه‌ها و عوامل متعددی را ارائه کرده است. تحصیل معرفت به این‌گونه روابط، نیازمند آشنایی هر یک از همسران با وظایف و حقوق خویش است. قرآن کریم به عنوان بهترین و عالی‌ترین راهنمای جامعه، بهترین راهنما در این مسیر است. در نوشتار حاضر، با رجوع به رهنمودهای حکیمانه‌ی این کتاب عظیم به خصوص آیات سوره نساء، عوامل تحکیم روابط زن و شوهر در خانواده بررسی شده است و ضمن معنانشناسی خانواده و بیان اهمیت و ضرورت بحث، عوامل تحکیم خانواده در سوره نساء تحلیل گردیده است.

کلید واژه‌ها: خانواده، سوره نساء، عوامل تحکیم، همسران

مقدمه

دین مبین اسلام به عنوان یک مکتب انسان ساز، بیشترین اهمیت را به تکریم و حفظ بنیان خانواده دارد. و نهاد کوچک را کانون تربیت و مودت می‌داند. سعادت و شقاوت انسان‌ها را منوط به این بنا می‌داند. اهمیت پرداختن به موضوع عوامل تحکیم خانواده، ریشه در اهمیت نهاد خانواده دارد. نهاد مقدس خانواده، از ارکان بنیادین اجتماع بشری است. اولین شرط داشتن جامعه‌ای سالم و پویا و هدمند، سلامت و پایداری خانواده است. همه‌ی دستاوردهای علمی و فرهنگی بشر در سایه‌ی خانواده‌های سالم پدید می‌آید. بدون خانواده

^۱ - مقطع تحصیلی سطح ۲؛ مدرسه علمیه حضرت زینب (س) آران و بیدگل

سالم، نه تنها هویت انسانی جامعه نابود می شود، بلکه همه ی تلاش های فردی و اجتماعی نیز نافرجام و بی اثر خواهد ماند.

تداوم و استحکام پیوند زناشویی و داشتن پیوند سالم و صحیح که به پایداری خانواده منتهی می شود نیاز به آموزش دارد. قرآن کریم، به عنوان برترین نسخه ی زندگی و عالیتین راهنمای بشر برای دستیابی به حیات طیبه، بخش عظیمی از آیات را به تنظیم و استحکام روابط خانواده، حقوق و وظایف همسران اختصاص داده است. رجوع به این آیات الهی به خصوص آیات سوره نساء، می تواند انسان را جهت دستیابی به عالیتین عوامل در تحکیم خانواده رهنمون کند.

هدف اصلی از تشکیل خانواده اقتضا می کند که زن و شوهر، در تحکیم و پایداری این بنا، نهایت سعی خود را بکنند و با همان انگیزه که بر تشکیل آن اقدام کردند، بر دوام آن اقدام ورزند تا وحدت و پویایی این نهاد مقدس تا پایان حفظ شود. تأکیدات اخلاقی قرآن، برای تشکیل، تحکیم و تعالی خانواده، بیش از جوانب دیگر حیات بشری است؛ بلکه در یک نگاه کلی، تمامی احکام و دستورات اسلام به نوعی ناظر بر صیانت از خانواده است. از این رو موضوع خانواده، به طور کلی در سه محور تشکیل، تحکیم و تعالی خانواده قابل بحث و بررسی است. نوشتار حاضر، عوامل تحکیم روابط همسران در خانواده را در آیات سوره نساء مورد بررسی قرار داده است.

معناشناسی خانواده

تاکنون تعاریف گوناگونی برای خانواده ارائه شده است که عموماً بر اساس دو نکته بیان گردیده؛ یکی ساختارهای موجود خانواده که تاریخ از آن یاد کرده است و دیگری انتظاراتی که از کارکرد خانواده بوده و هست .

«خانواده متشکل از افرادی است که از طریق پیوند زناشویی، همخونی یا پذیرش فرزند با یکدیگر به عنوان زن، مادر، پدر، شوهر، برادر، خواهر و فرزند در ارتباط متقابل هستند؛ فرهنگ مشترک پدید میآورند و در واحد خاص زندگی میکنند.»^۱

^۱ - قنادان، جامعه شناسی مفاهیم کلیدی، ص ۱۴۸

«خانواده همچون گروهی از افراد است که روابط آنان با یکدیگر بر اساس همخوانی شکل میگیرد و نسبت به یکدیگر خویشاوند محسوب میشوند.»^۱

«خانواده گروهی از افراد است که از طریق خون، ازدواج یا فرزندخواندگی به هم پیوند خورده اند و کارکرد اجتماعی اصلی آنها تولید مثل است.»^۲

سازمان ملل متحد (۱۹۹۴) نیز در آمار جمعیتی خود، خانواده را چنین تعریف میکند: «خانواده یا خانوار به گروه دو یا چند نفرهای اطلاق میشود که با هم زندگی میکنند؛ درآمد مشترک برای غذا و دیگر ضروریات زندگی دارند و از طریق خون، فرزندخواندگی یا ازدواج، با هم نسبت دارند. در یک خانواده ممکن است یک یا چند خانواده زندگی کنند، تمام خانوارها، هم خانواده نیستند.»^۳

اولین مفهوم مشترکی که از مجموعه تعاریف ذکر شده و دهها تعریف ارائه شده ی دیگر استنباط می شود، این است که خانواده پیوند عمیق و پایدار جسمی و روحی چند نفر برای زیستن در فضای واحد است. یعنی بدون تحقق این پیوند، خانواده معنایی ندارد؛ قوام این بنا به میزان پیوند اعضای آن بستگی دارد. بنابراین، جهت تعالی کارایی خانواده، لازم است بر تحکیم پیوند و روابط اعضای خانواده تأکید شود. فلذا، تحکیم روابط در خانواده از جمله مهمترین مسائل در سلامت و رشد فرد، همچنین پویایی و توسعه همه جانبه در جامعه است.

تأثیر اخلاق در استحکام خانواده

«خلق عبارت از شکل درونی انسان است، چنان که خلق شکل ظاهری اشیاء است. غرایز، ملکات و صفات روحی و باطنی که در انسان است، اخلاق نامیده می شود و به اعمالی که از این خُلُقِیات ناشی گردد، نیز اخلاق می گویند»^۴ غزالی نیز اخلاق را عبارت از «اصلاح و پیراستن قوای نفس» می داند. وی معتقد است اخلاق، هیأتی رسوخ یافته در نفس است که باعث می شود

^۱ - همانجا

^۲ - ساروخانی، جامعه شناسی خانواده، ص ۱۳۵

^۳ - نجاریان، «عوامل مؤثر در کارایی خانواده»، ص ۱۹

^۴ - مهدوی کنی، نقطه های آغاز در اخلاق عملی، ص ۱۳

انسان با سهولت، آسانی و بدون تأمل و اندیشه رفتار نماید. این حالت، زمینه صدور افعال پسندیده و نیکو و دوری از افعال زشت و ناپسند است»^۱

با رجوع به تعریف‌های اخلاق، مشخص می‌شود که رابطه اخلاق و خانواده، رابطه‌ای کاملاً مستقیم و الزامی است؛ زیرا انسان جز در محیط امن و سازنده‌ی خانواده، هرگز قادر به کسب آگاهی، کمال و رفع نواقص از نفس و رفتار خود نمی‌باشد. بنابراین، انسان که جویای کمال و گریزان از ضعف و نقص است، طالب حضور در خانواده و تحکیم روابط اعضای آن می‌باشد. به طور کلی، استواری و محکم بودن خانواده‌ها، حاصل پابندی‌های اخلاقی اعضای آن و پرهیز از کج خلقی است.

اهمیت تحکیم خانواده

اهمیت پرداختن به موضوع «تحکیم خانواده»، ریشه در اهمیت نهاد خانواده دارد. نهاد مقدس خانواده، رکن بنیادین اجتماع بشری و محمل فرهنگ‌های گوناگون است تا آنجا که سعادت و شقاوت امت‌ها، مرهون رشادت و ضلالت خانواده می‌باشد. اولین شرط داشتن جامعه‌ای سالم و پویا، سلامت و پایداری خانواده است. همه‌ی دستاوردهای علمی و هنری بشر در سایه خانواده‌های سالم و امن پدید آمده است. قرآن کریم به عنوان برترین نسخه‌ی زندگی و عالی‌ترین راهنمای بشر برای دستیابی به حیات طیبه، بخشی عظیم از آیات را به تنظیم و تعدیل روابط اعضای خانواده، حقوق و وظایف همسران و فرزندان اختصاص داده است. رجوع به این آیات الهی می‌تواند انسان را برای دستیابی به بهترین راهکارها در تحکیم خانواده هدایت کند. برخی از سوره‌های قرآن به صورت خاص مسایل خانواده را بیان می‌کنند؛ مانند سوره‌های نساء، انسان، تحریم، طلاق و اهداف خانواده و اقتضای تأسیس آن ایجاب می‌کند که پایه‌گذاران آن یعنی زن و شوهر، در تحکیم و پایداری این بنا، نهایت سعی خود را بکنند و با همان انگیزه که بر تشکیل آن اقدام کردند، بر دوام آن اصرار ورزند تا وحدت و پویایی این نهاد مقدس تا پایان حفظ شود.

^۱ - غزالی، کیمیای سعادت، ج ۲، ص ۳۶

خانواده بنیادی‌ترین نهاد در جامعه انسانی است که وظیفه تربیت و سازندگی افراد و انسان‌ها را بر عهده دارد و اگر افراد نتوانند خانواده را تحکیم بخشند و افرادی باایمان در آن پرورش دهند، نمی‌توانند جامعه‌ای ایده‌آل برای نسل آینده بسازند و از فرهنگ ایمانی خود جا مانده و به اهداف متعالی خود نمی‌رسند. مقصود از تحکیم خانواده، فراگیری اصل اعتدال میان همگان، حاکمیت اخلاق و حفظ حقوق همه اعضاست. اگر هدف از برقراری زوجیت و تشکیل خانواده، به تعبیر قرآن، «سکونت و آرامش اعضا» است، لازم است که همه رفتارها و تعامل‌ها در راستای تحقق این هدف باشد.^۱

اینک به مهمترین عوامل تحکیم خانواده در سوره نساء می‌پردازیم:

۱- تقوا

یکی از عوامل تحکیم خانواده تقوا و پرهیزگاری است در این زمینه در سوره نساء آمده است: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا: ای مردم! از (مخالفت) پروردگارتان بپرهیزید! همان کسی که همه شما را از یک انسان آفرید و همسر او را (نیز) از جنس او خلق کرد و از آن دو، مردان و زنان فراوانی (در روی زمین) منتشر ساخت. نیز از خدایی بپرهیزید که (همگی به عظمت او معترف هستید و) هنگامی که چیزی از یکدیگر می‌خواهید، نام او را می‌برید! (و نیز از قطع رابطه با) خویشاوندان خود پرهیز کنید؛ زیرا خداوند مراقب شماست.»^۲

اسلام در هیچ یک از حوزه‌های جامعه‌ی خود به هرج و مرج معتقد نیست، بلکه همواره خواستار نظم و انضباط در همه ابعاد فردی یا همگانی است. در واقع، اسلام در تشکیلات خود از رهنمودهای آسمانی مایه می‌گیرد که در آن محدودیت‌های قومی، اقلیمی و یا نژادی و امثال آن وجود ندارد؛ زیرا این رهنمودها را باری تعالی وحی و الهام کرده است.

۲- نیکی به خویشاوندان

^۱ - حسینی، «تحکیم خانواده در آموزه های قرآنی»، ص ۴۸

^۲ - نساء، ۱

مرد با این که تمام خطوط برجسته ی ناراحتی خود را در بیرون تماشا می کند، باید تمام خطوط برجسته ی ناراحتی زن را در داخل خانه از نظر کار در نظر داشته باشد. و دید منصفانه نسبت به همسر و کارهای او داشته باشد در نتیجه مرد باید برای کار زن در خانه احترام قایل شود.^۱

۱۳- اعتدال و دوری از افراط و تفریط

اسلام، دین اعتدال است؛ نه افراط: «أَلَّا تَطْغَوْا» (در سنجش و میزان) تجاوز نکنید^۲ و نه تفریط: «وَلَا تُخْسِرُوا» و در ترازو کم نگذارید^۳. اخلاق جنسی در اسلام نیز معتدل و دور از افراط و تفریط است؛ ولی هوسبازان راه افراطی را برای شما می خواهند: «يُرِيدُ أَنْ يَتَّوْبَ عَلَيْكُمْ وَ يُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا» و کسانی که از هوس ها پیروی می کنند، می خواهند که شما به انحرافی بزرگ تمایل پیدا کنید^۴.

اگر در محبت کردن، هزینه ها، مهمانی رفتن و مهمانی دادن، کار کردن و بیکاری و ... و به طور کلی در همه امور زندگی راه میانه را برویم، به صورت طبیعی زندگی شیرین خواهد بود؛ در حالی که اگر مشی و منش انسان در هر یک از امور زندگی از جاده اعتدال بیرون برود، بگومگوها و اختلافات پیش می آید.^۵

۱۴- نگاه مثبت به مشکلات

برخی مشکلات زندگی، به خاطر کم کاری و بی مسئولیتی است که توجیه شرعی و عقلی ندارد؛ اما برخی مسائل، ناشی از کوتاهی زن یا مرد نیست؛ بلکه هر کدام تلاش خود را می کنند، اما با این حال برخی مشکلات و گرفتاری ها در زندگی وجود دارد. نداشتن مشکل در زندگی

^۱ - باهنر، گفتارهای تربیتی، ص ۱۲۲

^۲ - رحمان، ۸

^۳ - الرحمن، ۹

^۴ - نساء، ۲۷

^۵ - سایت خبرگزاری رسمی حوزه، ۱ شهریور ۱۴۰۰

دنیوی، چه بسا معنا ندارد؛ مهم نوع نگاه ما به مشکلات است. قرآن نگاه درستی به ما می‌دهد و می‌فرماید:

«عَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَعَسَىٰ أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ»؛ چه بسا چیزی را ناخوش دارید، در حالی که خیر شما در آن است و چه بسا چیزی را دوست دارید، در حالی که ضرر و شر شما در آن است و خداوند (صلاح شما را) می‌داند و شما نمی‌دانید.^۱

اگر بدانیم که ممکن بود مشکلات بیشتر یا سخت‌تری برای ما پیش آید، خواهیم دانست که تلخی‌های ظاهری نیز در جای خود شیرین است؛ زیرا همیشه خیر ما مطابق تمایلات ما نیست. چه بسا چیزی را ناخوشایند داریم، ولی خداوند خیر زیاد در آن قرار داده باشد؛ زیرا انسان به همه مصالح خویش آگاه نیست. قرآن کریم می‌فرماید: «فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا»؛ و اگر از همسران خوشتان نیامد، چه بسا چیزی را خوش نداشته باشید؛ ولی خداوند خیر فراوان در آن قرار داده باشد.^۲

۱۵- امانت‌داری

قرآن کریم بر اصل امانت‌داری، به ویژه بر مسئولیت زنان در باره آن تاکید نموده و آن را یکی از اوصاف همسران شایسته دانسته است. در آیه ۳۴ سوره مبارکه نساء، با تاکید بر این مطلب فرموده است: «...فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ...»؛ یعنی: زنان صالح آنها هستند که متواضعند و در غیاب (همسر خود)، اسرار و حقوق او را در مقابل حقوقی که خدا برای آنان قرار داده حفظ می‌نمایند. عبارت «حافظات للغیب» ممکن است ناظر به حفظ اموال یا عفت باشد و ممکن است نظر به اطلاق عبارت، هر دو مراد باشد.

در آیات نخست سوره مبارکه تحریم، بعد دیگر امانت‌داری در حریم خانواده مورد توجه قرار گرفته است. خدای متعال در این آیات با اشاره به خطای بعضی همسران پیامبر فرموده است: «وَإِذْ أَسْرَ النَّبِيُّ إِلَىٰ بَعْضِ أَزْوَاجِهِ حَدِيثًا فَلَمَّا نَبَّأَتْ بِهِ وَأَظْهَرَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ عَرَفَ بَعْضُهُ وَ

^۱ - بقره، ۲۱۶

^۲ - نساء، ۱۹

أَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ فَلَمَّا نَبَّأَهَا بِهِ قَالَتْ مَنْ أَنْبَاكَ هَذَا قَالَ نَبَّأَنِي الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ.» این آیات و آیات قبل و بعد آن، خداوند افشای راز و امانت داری در روابط خانوادگی را تقبیح نموده و بعضی همسران پیامبر را به خاطر این عمل مورد سرزنش قرار داده است .

۱۶- داوری (حکمت)

یکی دیگر از عواملی که قرآن کریم در حوزه خانواده به آن توجه داده است، مسئله «حکمت» است. حکمت یا داوری ویژه مواردی است که در روابط خانوادگی، تفاهم جای خود را به شقاق و اختلاف داده است. توصیه قرآن در این مورد خاص، تشکیل «محکمه صلح خانوادگی» است .

در آیه ۳۵ سوره مبارکه نساء آمده است: «وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا»؛ و اگر از جدایی میان آن دو [زن و شوهر] بیم دارید پس داوری از خانواده آن [شوهر] و داوری از خانواده آن [زن] تعیین کنید. اگر سر سازگاری دارند، خدا میان آن دو سازگاری خواهد داد. آری! خدا دانای آگاه است. بطور معمول، در صورت بروز اختلاف، طرفین راهی دادگاه می‌شوند، ولی در این مورد خاص، توصیه قرآن این است که به جای مراجعه زوجین به دادگاه و حلّ موضوع از طریق رسیدگی‌های قضایی، با انتخاب داورانی از میان کسان طرفین، در رفع اختلاف و ایجاد صلح و سازش اقدام کنند. روشن است که در صورت انتخاب داوران واجد شرایط، این روش، بهتر از رسیدگی‌های قضایی قداست خانواده را حفظ می‌نماید^۱.

نتیجه‌گیری

از مباحث بسیار مهم در خانواده مسئله عوامل تحکیم خانواده است. در دین اسلام خانواده جایگاه ویژه‌ای دارد. آموزه‌های دینی برای تحکیم خانواده و تقویت روابط زن و شوهر اهمیت ویژه‌ای قائل است و عواملی را برای تحکیم آن معرفی می‌کند. اگر هر یک از زن و مرد به وظایفی که برای آنها تعریف شده است؛ عمل کنند روز به روز بر محبت بین آنها افزوده می‌شود و این امر سبب تحکیم خانواده و تقویت روابط زن و شوهر می‌گردد.

^۱ - هدایت نیا، «داوری در دعاوی خانوادگی»، ص ۴۵

عوامل تحکیم خانواده به عنوان یکی از مباحث مهمی است که خداوند در بسیاری از آیات به آن پرداخته است. در این میان سوره نساء از جمله، سوره هایی است که آیات آن مشتمل بر عوامل تحکیم خانواده است. از آن جا که خانواده رکن اساسی جامعه اسلامی است و شرط پویایی و استواری آن، وجود روابط صحیح و به کارگیری روابط صحیح بین اعضای خانواده است بنابراین تحصیل معرفت در این زمینه، نیازمند آشنایی هر یک از اعضا با وظایف و حقوق خویش است.

برخی از مهمترین عوامل تحکیم خانواده در سوره نساء عبارتند از: تقوا، ازدواج، نیکی به والدین و خویشاوندان، رعایت عدالت بین همسران، پرداخت حقوق زنان، مدیریت مرد در خانه، گذشت و اقدام برای صلح و سازش در خانه، صبر و بردباری، رعایت انصاف و ... می باشد. بنابراین بر تمام مسلمانان و مومنین است که با تدبیر و تحقیق در سوره ها و آیات قرآن، از عوامل تحکیم خانواده درس گرفته و در زندگی خود الگو قرار دهند.

منابع و مآخذ

* قرآن کریم، ترجمه حسین الهی قمشه ای

- (۱) بافکار، حسین، کانون مهر، قم: مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۰.
- (۲) باهنر، محمدجواد، گفتارهای تربیتی، بی جا: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷.
- (۳) بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: موسسه البعثه، ۱۴۱۵.
- (۴) حسن زاده، صالح، «عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی»، پژوهشنامه معارف قرآنی، زمستان ۱۳۹۲، شماره ۱۵.
- (۵) حسینی، داود، راهکار برقراری روابط سالم و سازنده در خانواده، بی جا: مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۵.
- (۶) حسینی، سیده شهناز، «تأملاتی چند در آیه ۳۴ سوره نساء»، مجله متین، ۱۳۸۷، شماره ۲۳ و ۲۴.
- (۷) رضایی اصفهانی، محمدعلی، تفسیر قرآن مهر، چاپ اول، قم: پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷.
- (۸) ساروخانی، باقر، جامعه شناسی خانواده، تهران، سروش، ۱۳۷۹.

- ۹) طباطبائی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه ی مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق.
- ۱۰) طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، علی کرمی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۱.
- ۱۱) عرب، سعید و دیگران، «بررسی میزان بهزیستی روان شناختی و سازگاری زناشویی و رضایت از زندگی بین خانواده های چند همسری و تک همسری»، فصلنامه مشاوره و روان درمانی خانواده، ۱۳۹۳، شماره ۶.
- ۱۲) غزالی، محمد، کیمیای سعادت، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱.
- ۱۳) قائمی، علی، خانواده و نقش بنیادین آن، تهران: سازمان ملی جوانان، ۱۳۸۰.
- ۱۴) قنادان، منصور، جامعه شناسی مفاهیم کلیدی، تهران: آوای نور، ۱۳۷۵.
- ۱۵) مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، بیروت: موسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.
- ۱۶) مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران: صدرا، ۱۳۸۳.
- ۱۷) مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، چاپ یازدهم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵.
- ۱۸) مهدوی کنی، محمد رضا، نقطه های آغاز در اخلاق عملی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۱.
- ۱۹) نجاریان، فرزانه، «عوامل مؤثر در کارایی خانواده»، دانشگاه آزاد اسلامی (پایان نامه کارشناسی ارشد)، ۱۳۷۵.
- ۲۰) هدایت نیا، فرج الله، «داوری در دعاوی خانوادگی»، فقه و حقوق، ۱۳۸۴، شماره ۷.
- ۲۱) یعقوب، جعفری، تفسیر کوثر، قم: موسسه انتشارات هجرت ۱۳۷۶.